

ЖАМОЛ КАМОЛ ШЕЪРЛАРИДА СИНЕСТЕТИК МЕТАФОРЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ҚўЛЛАНИШИ

*Акрамова Сураё Ренатовна,
Бухоро давлат университети ўқитувчиси*

Аннотация. Мақолада истеъдодли шоир Жамол Камолнинг шеърларида метафоранинг ўзига хос тури – синестетик метафоралардан унунмли фойдалангани, номувофиқ семантикаларни келтириши орқали ифодадорликни ошириши, китобхонни ишонтириши каби масалалар таҳлиллар орқали очиб берилди.

Тилшуносликда мазмун жиҳатдан метафораларнинг уч тури, яъни одатий метафоралар, синестетик ва жонлантириш метафоралар(и) фарқланади. Жамол Камол шеърларида метафораларнинг бу уч турини ҳам кўриш мумкин.

Бирикманинг метафорик маъно касб этишига келсак, метафора нутқий ҳодиса бўлиб, сўзнинг қайси ўринда, нима мақсадда қўлланилишидан англашилади. Метафорик маъно азалдан нутқнинг тасвирийлиги ва таъсирчанлигини таъминлаш учун хизмат қиладиган воситалардан бири саналиб, сўзнинг кўчма маъно ифодаланишидан юзага келади. Сўз маъноси кўчишининг бир неча кўринишлари бўлиб, метафора, метонимия, синекдоха каби турлари тилшунослик илмида кўчимлар ёки троплар номи билан юритилади. Сўзнинг кўчма маъно касб этиши, у қайси усулдаги кўчим орқали юзага келишидан қатъий назар, бадиий нутқда эмоционаллик, экспрессивлик, таъсирчанлик, образлилик каби муҳим жиҳатларнинг юзага келишини таъминлайди. Сўзнинг кўчма маънода қўлланилиши шоир ҳиссиётларининг аниқ очиб берилишига, нутқ ранг-баранглигини таъминлаш билан бир қаторда нутқ вазиятини аниқлаштириб беришга ёрдам беради. Шоир Жамол Камол шеърларида ҳам кўчимлар образлиликни яратишда, сўз имкониятини акс эттириш мақсадида қўлланилган. Метафора – нарса-предмет ёки воқеа-ҳодиса, борликда мавжуд бўлган белги-хусусиятлар ўртасидаги ўзаро ўхшашликка асосланган маъно кўчиш усулидир. Тилшуносликда метафора ҳақида жуда кўп тадқиқотлар олиб борилган бўлиб, унинг асосий моҳиятида ўхшатиш-қиёслашдан иборат мантиқий тушунча ётганлиги айтилади. М.Мукаррамов “Ўзбек тилида ўхшатиш” китобида бундай ёзган: “Метафора ва ўхшатишда икки предмет ёки ҳодиса маълум бир белги асосида бир-бирига қиёсланади. Аммо ўхшатишда қиёсланаётган нарса ва ҳодиса лексик бирликлар билан ифодаланиб, сўзлар тўғри маънода қўлланилади. Яъни ўхшатиш-ўхшатиловчи объект, ўхшовчи образ ва ўхшатма белгидан иборат бўлиб, уч компонентли ёки ўхшатиловчи объект ва ўхшовчи образдан таркиб топиб, икки компонентли бўлади. Метафора эса фақат ўхшовчи образнинг ўзидан таркиб топади ва ўхшатиловчи объект, ўхшатма белгини ўзида кўчма маъно англата олади” .

“Метафорани яширин ўхшатиш дейиш ҳам мумкин. Аммо у оддий қиёсдан фарқ қиладди. Агар оддий қиёс ҳам доим асосий икки аъзодан ташкил топса (яъни нима қиёс қилинади, нима билан қиёс қилинади – қиёс қилинувчи ва қиёс қилинадиган предмет), метафорада фақат иккинчи аъзо – ўхшатиш нарса қолади, ўхшаган нарса туширилади, лекин у контекстан очик сезилиб туради, демак, метафорада тасвирланаётган предмет ана шу иккинчи аъзо орқали идрок қилинади” .

Оғочлар жим, хаёлчан,
Кучмиш орзу, хаяжон...
Тер ва қуёш оғушида
дарёчи инсон,
Ҳансирайди... ҳаммасидан
Қоялар – тўзон .

Юқорида келтирилган биргина мисранинг ўзидаёқ бу ҳолатни учратамиз. “Кучмиш орзу, хаяжон...” Орзу, хаяжон инсоннинг руҳий ҳолатидан келиб чиқиб, ҳис этиш сезгиси орқали идрок этилса, “кучиш, кучоқламоқ” тери орқали сезги асосида амалга ошадиган ҳаракатни билдиради. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “Кучмоқ-кучоғига олмоқ; кучоқламоқ; кўчма маънода ўраб олмоқ, қопламоқ, чулғамоқ, қамрамоқ, эришмоқ, қозонмоқ” маъноларини англатиш учун ишлатилиши айтилади.

Оғочнинг жим, хаёлчан ҳолатда орзу ва хаяжон(ҳис этиш) кучиши (тери орқали сезиш) синестетик метафора деб юритилади.

“Бир сезги аъзоси билан билинадиган белгини англатадиган сўзни бошқа сезиш аъзоси билан билинадиган тушунчага нисбатан қўллаш йўли билан юзага келадиган

кўчма маънолар” тилшуносликда синестетик метафоралар деб юритилади. Мисрада “орзу, хаяжон кучиши” бирикмаларидаги тушунчалар шу сабабли ҳам бир-бири билан тўғридан-тўғри бирикмайди, бу сўз бирикмаси ҳам ноодатийдир. Аммо шоир Жамол Камол бу сўзларни ўзаро боғлаб, бетақрор бир образ яратади. Бунда “кучмоқ” сўзи ўз аниқ маъносидан узоқлашиб “чулғамоқ” кўчма маъносида келган ва орзу, хаяжон сўзлари билан ҳиссий ҳолатни умумлаштириб бадиий тасвир юзага келишига асос бўлган. Бундай синестетик метафорага асосланган бирикмалар ўзининг ноодатийлиги билан ўқувчи диққатини ўзига тортади. Синестетик метафоралар Жамол Камол ижодида “ҳар қадамда” учрайдиган ҳодисалар сирасига киради. Жумладан,

Беркинар, сўнг кўшигин-
Сел бошлар сирли, бўғиқ...
Бир номаълум соғинч кезар танамда...
Борлигим ўрарди ҳадик-ҳаяжон,
Ўрмалай бошларди бағримда ваҳим...

Тилшуносликда метафоралар таркибидаги сўзлар ўзаро зид, бир-бирига мутлақо қарама-қарши бўлиши ҳам мумкин. Бундай бирикмалар адабиётда “оксимарон” ҳам деб юритилади. Жамол Камол ижодида кўплаб бундай бирикларга дуч келамиз:

Наҳот, ғофил қолдинг, эй кекса очун?

Наҳотки, ғафлатда муз қотдинг, қуёш? Муз ва қуёш икки номуносив семанинг бирлашуви бўлиб, тилшуносликда бундай номуносив семантик бирикларнинг ёнма ён қелишининг экспрессив самараси, айниқса, шеъринг бадиий матнларда учрайди. Ўз навбатида семантик жиҳатдан мантқан бир-бирини тақозо этмайдиган, яъни номувофиқ лексемаларнинг бирикуви турли стилистик мақсадни ўзида ташвиқ қилади. Худди шундай сўз бирикмалари деривацияси жараёнида тилда мавжуд бўлган грамматик, лексик қоидаларнинг бузилиши, тил меъёрларидан узоқлашиш, оксиморон ҳодисасини юзага келтирувчи асосий омил саналади. Шу ўринда айтиш жоизки, бундай номувофиқ семантик бирикувнинг айнан поэтик асарда қўлланиши шоирнинг ички руҳий кечинмаларини, воқеликдаги қарама-қаршилиқ, ҳаётинг мураккабликларни имкон қадар батафсилроқ ҳамда аниқ баён қилиш шароитини тўғдиради. Икки зидликни бириктириш, оксиморонни яратиш юксак истеъдодни талаб қилади. Чунки бириктиришда мантқан бузилиши меъёрга келтирилиши, ҳолатни шеърхон қабул қила олиши лозим. Жамол Камолда бундай маҳорат борлигини мисоллар далиллайди.

Кўзимиз булоғи қайнаган шу тоб,
Ҳасратнинг шу қора, ёниқ айёми.

Шоир “ҳасрат” лексемасини “қора” ва “айём” каби бир-бирини инкор этувчи тушунчалар билан бириктириш орқали ўз ҳиссиётини ёрқинроқ очиб беришни назарда тутади.

Юрагингда тотли ғам,
Юзингга ёғар шабнам.

“Тотли ғам” номувофиқ семантик бирикув нутқ вазиятидан ажратиб олиб қаралганда мантқан зид келади. Аммо шоир мисраларни шундай яратадики, мувофиқлик пайдо бўлади. Шеърхон ғам тотли бўлиши мумкинлигига иқрор бўлади. Шу сабаб бу ҳолатни мазмунан мос бирикмаларга кирита оламиз, яъни маълум нутқий вазиятлар коммуникация, мулоқот жараёнида, матн шароитидан келиб чиқиб, семантик номуносивлик белгиларини йўқотади. Чунки бирикма компонентларининг қайсидир биттасида маъно кўчиши рўй бериб, янгидан маъно касб этган семантик белги идрок қилинаётган ҳодиса, ҳолат ёки предметга мазмунан мослашади. Бирок ҳар қандай турдаги метафорик маънолар образлилиқ ва таъсирчанликни ошириш учун омил бўлавермаслигини унутмаслик лозим.

Хулоса қилиб айтганда, метафорик маънонинг ҳақиқий бадиий услубий вазифаси унинг қайтарилмаслиги, ижодкорнинг индивидуаллиги билан белгиланади. Чунки бадиий метафораларда нарса-ҳодиса, белги кабиларни харектерлаш, чоғиштириш сингари ҳолатлар мавжуд бўлади.

Сўнгги ўн йилликлар ичида тилшуносликда “маданиятнинг калит сўзлари” (А.Вежбицкая), «константалар»и (Ю.С.Степанов), «логоэпистемалар»и (Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров), «лингвокультуремалар»и (В.В. Воробьев), «лингвомаданий концептлар»и (З.Д.Попова, И.А. Стернин) сифатида таърифланган

когнитив метафораларни текшириш ва тадқиқ этиш, ўз навбатида, метафорага борлиқ тўғрисидаги билимларни субъектнинг ички ва ташқи оламдаги вазифасига хос характерига кўра категориялаштирувчи механизм сифатида, воқеликни когнитив-дискурсив жиҳатдан моделлаштирувчи унсур ўрнида қараш эҳтиёжини юзага келтирди. Негаки, ушбу моделлаштириш оқибатида янги когнитив концептлар шаклланади. Хусусан, тадқиқотимиз объектини ташкил этувчи шеърларда метафоранинг ўзига хос хусусияти мавхум ёхуд “ботиний олам” объектларини аташ, когнитив жараённинг заруратидан келиб чиқиб, тушунчаларни шарҳлашда кузатилади.

Антик даврлардан буён нутқнинг таъсирли-таъсирий воситаси ва жозибаси деб қаралиб келинган мазкур ҳодиса ҳақида билдирилган жами фикрларнинг орасида эса яқин йиллардан буён метафорага билиш жараёнининг ўзига хос аспекти, усули, фикрлаш механизми, инсон онгининг туюлганидан-да залворлироқ, аҳамиятлироқ феномени экани тўғрисидаги хулосалар ўзининг тасдиғини топган илмий ҳақиқатлардир.

Тилшуносликка метафора риторика санъати орқали кириб келган бўлиб, антик синкретизм давридаги “эстетик-пуристтик” ёндашув асосида унга эстетика ва таъсирий (жозибатор) нутқ воситаси сифатида қаралган. Яъни ушбу давр метафорологиясида “жозибатор сўзлаш – фикрни ярим шаклда, қолганини ҳам тингловчига тушунарли бўлган ҳолда ифода этиш” ғояси илгари сурилган. Тилшунос олим Н.Маҳмудов ҳам ўз илмий қарашларида метафоралар орасида синестетик метафораларни ажратади ва: “Синестетик метафоралар таркибидаги сўзлар ўзаро зид, бир-бирига мутлақо қарама-қарши бўлиши ҳам мумкин. Бундай ғайриодатий бирикмалар “оксиморон бирикмалар” ҳам деб юритилишини таъкидлайди. Биз тадқиқотда маъно кўчишларни шоир Жамол Камол шеърлари мисолида таҳлил этиб, асосан, сўзлар метафорик семаларни ифодалаш, оддий ва синестетик метафоралардан унумли фойдаланганини кўрамай. Тилшуносликда метафоралар матнда муҳим когнитив-семантик аҳамият касб этиш билан бирга, тил эгаларининг миллий-маданий тафаккурига хос жиҳатларни намоён этувчи ҳодиса сифатида баҳоланади ва ўхшатиш ҳамда метафоралар асосига қурилган матнларнинг муайян тилда қолиплашган матн шакллари аниқлаш имкониятини бериши муҳимдир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. – Халқ сўзи. –2019. – 22 октябрь.
2. Абдуазизов А.А. Тилшунослик назариясига кириш. – Т.: Фан ва технология, 2010. – 213 б.
3. Бобур Тўхтабоевнинг Жамол Камол билан олиб борган суҳбатидан. “Ёш ленинчи” газетаси, 1989 йил, 19 август
4. Жамол Камол. Аср билан видолашув. Сайланма. I жилд. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. –492 б.
5. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Т.: Маънавият, 2013. – 320 б.
6. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан.1976. –Б.11.
7. Назарова Д, Жамол Камол шеърлари поэтикаси. Автореф...Филол.фан.бўйича фалс.докт.(PhD). –Бухоро, 2021. Б.13-16.
8. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек систем лексикологияси асослари. Т., “Ўқитувчи”. 1995. – 94 б.